

Azerbaycan Türkçesine Göre Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinde *Kapalı e Sesi*

Semra AKGÜL¹

Öz

Türkçede sekiz ünlü sesin yanında bir *kapalı e* (è) sesinin var olduğu düşünülmüş, ancak Türklerin tarih boyunca kullandıkları alfabe sistemlerinde *kapalı e* sesi için müstakil işaretlerin kullanılmaması konuyu tartışılmalı hale getirmiştir. Bazı metinlerde görülen özel işaretler veya aynı kelimenin ikili kullanımları bazı araştırmacılar için *kapalı e* sesinin varlığının kanıtı olarak kabul edilirken; bazı araştırmacılar içinse Türkçenin asli sesi olabilecek bir ünlü için net bir işaret kullanılmayıp bu denli çelişkili sonuçların doğması *kapalı e* sesinin varlığının reddine dayanak olarak sunulmuştur. Bu çalışmanın konusu *kapalı e* sesinin bu sesi canlı bir şekilde yaşatan Azerbaycan Türkçesi ile Oğuz grubunun tarihî basamağı olan Eski Anadolu Türkçesi metinleri üzerinden karşılaştırılmasıdır.

Anahtar Sözcükler

kapalı e

Eski Anadolu Türkçesi

Azerbaycan Türkçesi

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 04.10.2022

Kabul Tarihi: 20.01.2023

Doi:

10.20304/humanitas.1184378

The Closed e in Old Anatolian Turkic Texts According to Azerbaijan Turkish

Abstract

The admittance of existence of *closed e* has been the subject of discussion because of the non-usage of particular signs for each sound in the alphabets that Turks have used. While the specific signs and dual usages of some words that are coincided in some texts have been admitted as a proof for the existence of *closed e*, on the other hand not usage of an absolute sign for this main sound has been admitted as a proof for the absence of *closed e*. The existence of this vowel in Old Anatolian Turkish is also criticized. Thus, to observe the positions of *closed e* that take place in the Azerbaijan Turkish, would be a useful method to generate crucial knowledge about the existence or non-existence of it in Old Anatolian Turkish.

Keywords

closed e

Old Anatolian Turkish

Azerbaijan Turkish

About Article

Received: 04.10.2022

Accepted: 20.01.2023

Doi:

10.20304/humanitas.1184378

¹ Arş. Gör. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bursa/Türkiye, semraakgul@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0471-3772

Giriş

Türkçede *kapalı e* sesinin varlığı Türk dilinin tartışmalı konularından biridir. Kimi araştırmacılar Türkçede bir *kapalı e* sesi olduğunu kabul ederken kimi araştırmacılar ise böyle bir sesin varlığını kanıtlayacak yeterli verinin elde olmadığından hareketle bu sesin varlığını reddetmiştir.

Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesinde kullanılan *kapalı e*'li kelimelerden hareketle Eski Anadolu Türkçesi söz varlığında *kapalı e* sesinin varlığı tartışılacaktır. Azerbaycan Türkçesinde *kapalı e* sesinin hususiyetle muhafaza ediliyor olması, Azerbaycan Türkçesinin dayanak alınmasının temel sebebidir. Azerbaycan Türkçesinde ön damakta ve düz olarak telaffuz edilen bu *kapalı e* ünlüsü, Türkiye Türkçesindeki *e* sesinden daha dar ve kapalı olup *e-i* arası bir sestir. Kelimelerin birinci hecesinde kullanılır ve eklerde bulunmaz: *év, yérdä, géy-, éşit-, kéç-, yél, sév-* gibi (Ercilasun, 2012, s. 176).

Çalışmada izlenen yöntem, Azerbaycan Türkçesinde *kapalı e* sesi içeren kelimelerin ve bu kelimelerin Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde hangi işaretler kullanılarak yazıldığının tespiti üzerine kurulmuştur. Azerbaycan Türkçesindeki *kapalı e*'li kelimeler için Seyfettin Altaylı tarafından hazırlanan *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*'nden (Altaylı, 1994) faydalanılmıştır. Azerbaycan Türkçesinde *kapalı e* sesiyle kullanılan kelimelerin Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde hangi işaretlerle gösterildiğinin tespiti için Mustafa Özkan'ın *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi* (Özkan, 2000) adlı çalışmasında yer alan Eski Anadolu Türkçesi metinleri taranmıştır. Bu metinlerde *kapalı e* sesi için kullanılmış özel işaretlerin veya bu ses için ikili kullanımların olup olmadığına bakılmıştır. Böylece Oğuz grubunda yer alan biri çağdaş şiveye diğeri tarihî şiveye ait olan örnekler üzerinden *kapalı e* sesinin varlığına dair bir tespit yapılmaya çalışılmıştır.

Kapalı e sesinin Türkçenin tarihî gelişimi içerisindeki durumunu ve bu ses için kullanılmış özel işaretler varsa, bunların neler olduğunu göstermek adına Türklerin tarih boyunca kullandıkları alfabe sistemlerine ve bu alanda yapılmış çalışmalara da yer vermeye çalışılmıştır. *Kapalı e* sesinin Türk dilinin tartışmalı konularından biri olduğunu belirtmiştik, bunun için konu hakkında görüş bildiren araştırmacıların fikirlerine de yer vermeye çalışarak *kapalı e* sesi ile ilgili görüşlerin bir derlemesini sunmaya gayret gösterdik. Türkiye Türkçesinin dil devrelerinden biri olan Eski Anadolu Türkçesi metinleri ile karşılaştırma yaptığımız çağdaş Oğuz şivelerinden biri olan Azerbaycan Türkçesinde *kapalı e* sesi durumu için ayrıca Oğuz grubunda yer alan diğeri çağdaş şivelerdeki *kapalı e* sesinin durumuna da işaret etmeye çalıştık.

Bu sayede Oğuz grubu yazı dillerinden hangilerinde bu sesin korunduğunu tespit etmeye çalıştık.

Türklerin Kullandıkları Alfabe Sistemlerine Göre Kapalı e Sesi

Türklerin tarih boyunca kullandıkları Göktürk alfabesi; Mani, Soğd kökenli Uygur, Brahmi ve Tibet alfabeleri ile Arap alfabesinin Türkçenin tüm seslerini ayrı işaretlerle gösterme konusunda yetersiz olması Türk dili araştırmalarında bazı sorunlu alanların doğmasına neden olmuştur. Bunlardan biri de Türkçede bir *kapalı e* sesinin olup olmadığı meselesidir. Türkçede *kapalı e* sesinin var olduğuna veya olmadığına dair birçok görüş belirtilmiş olmasına rağmen günümüzde de bu konu tartışılır olma özelliğini muhafaza etmektedir.

Türklerin kullandıkları alfabelerden Göktürk harfli metinlerde birincil *e* ve *i* harflerin yazımlarında çelişkiler görülmektedir: söz başı ve içi *a-e* seslerinin gösterilmemesine rağmen kök hecesinin *e* ile kurulduğu bilinen bir kısım kökte bazen bir Γ (1-i) işareti gösterilmektedir (Yılmaz, 1991, s. 151). Bu durum *e* sesini karşılayacak bir işaret olmasına rağmen kök hecesinde *e* ünlüsü bulunan bazı kelimelerin neden Γ (1-i) işareti ile gösterildiği sorusunu akla getirmektedir. Bu işaret *e* sesine mi, yoksa *kapalı e* sesine mi tekabül etmektedir çelişmesini doğurmaktadır.

Türklerin kullandığı alfabelerden bir diğeri olan Mani alfabesinde de *kapalı e* sesi için özel bir işaret yoktur. Ancak Malov, *kapalı e*'li olması gerektiği düşünülen kelimelerin büyük bir çoğunluğunun *e* ile yazıldığını, yer yer ise *e-i* alternasyonlarının görüldüğünü yaptığı çalışma ile ortaya koymuştur (Yılmaz, 1991, s. 152).

D. Maue ve K. Röhrborn, Runik ve Mani alfabeli metinlere oranla elimizde daha çok malzemenin bulunduğu Uygur harfli metinlerde *kapalı e* sesi için *y* işaretinin kullanıldığını belirtmişlerdir (Yılmaz, 1991, s. 152).

Brahmi ve Tibet alfabeleri, *kapalı e* sesinin varlığı hakkında önemli ipuçları verir. Her iki alfabede de *kapalı e* ve normal *e* sesleri ayrı işaretlerle gösterilmiştir. *Kapalı e* sesi ile gösterilen kelimeler şunlardır: *bèr-*, *èl*, *bèş*, *èlig*, *èşit-*, *ètig...* (Yılmaz, 1991, s. 152).

Araştırmacılar Eski Kıpçak Türkçesinde bir *kapalı e* sesinin var olduğu düşüncesindedirler. Özellikle *Codex Cumanicus*'un *kapalı e* sesi açısından önemli bir yeri vardır. Bu eserde Türkçenin dokuz (9) ünlüsü Latincenin beş (5) ünlüsüyle karşılanmıştır. Ancak *Codex Cumanicus* içerisinde yer alan *Reminiscens Beati Sanguinis* adlı bölümde özel bir işaret ile *kapalı e* ayrımı yapılmıştır. Buna göre *kapalı e* ile yer alan kelimeler: *bèr-*, *bèygine*, *mèn*, *sèn* (Yılmaz, 1991, s. 155).

Türklerin İslamiyet’i kabulüyle birlikte alfabe sistemleri de bir kez daha değişir. Kabul edilen dinin kutsal kitabının da alfabesi olan Arap alfabesi kısa sürede pek çok Türk yazı dilinin ortak alfabesi durumuna gelir. Ancak bu alfabenin Türkçenin özellikle ünlü seslerinin tamamını göstermedeki yetersizliği bazı karışıklıklara sebep olur. Arap alfabesinin kullanılmaya başlandığı ilk yüzyıllarda, imla geleneğinin henüz oturmamış olması, ünlülerin ve bazı ünsüzlerin yazımı konusunda farklılıkların oluşmasına neden olmuştur.

Türkçede bulunan sekiz (8) ünlüye karşılık Arap alfabesinde yalnız üç (3) işaret yer almaktadır: elif (ا), vav (و), ye (ي). Türkçenin asli sekiz (8) ünlüsünü bile karşılamakta yetersiz olan Arap alfabesinde *kapalı e* sesi için de ayrıca bir işaret bulunmuyordu. Ancak zaman zaman görülen bazı özel yazımlar, *kapalı e* sesinin varlığı konusunda bazı ipuçları sunmaktadır. Arap alfabesinin ilk kez kullanıldığı eserlerden başlayarak *kapalı e* sesi için kullanılmış olabileceğini düşündüğümüz özel yazımları şu şekilde sıralayabiliriz.

1. Karahanlı Türkçesine ait *Kutadgu Bilig*’de *kapalı e* sesi için *fethalı ye* (ي) kullanılmıştır (Mansuroğlu, 1959, s. 92).
2. Harezmi Türkçesinde *kapalı e* sesi için kararsız bir eğilim görülür. Buna rağmen dikkat çeken bir eser olarak *Nehcü’l Ferâdis*’te *kapalı e* sesi için *fethalı ye* (ي) kullanılmıştır (Eckmann, 1959, s. 115).
3. Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinde de *kapalı e* sesinin durumu karışıktır. Bugün Türkiye Türkçesinde *e* ile söylediğimiz kelimelerin bu devirlerde *ye* (ي) ile yazıldığını görüyoruz. Yine bazı kelimelerdeki *e* sesinin bazen *i*, bazen *e* ile yazıldığı görülmektedir.

Yukarıda sıralanan hususlar dikkate alındığında *kapalı e* sesinin Türk dili alanında farklı görüşlerin oluşmasına nasıl sebep olduğu anlaşılacaktır. Türklerin yüzyıllar boyunca kullandıkları farklı alfabelerin Türkçeye ait her sesi gösterme noktasındaki yetersizlikleri, *kapalı e* sesi için bazı kararsız ve ikili yazımlar ve ileride bahsedilecek olan Azerbaycan Türkçesinde bu sesin bugün var olması, *kapalı e* sesinin varlığı konusunda farklı yaklaşımlara sebep olmuştur.

Eski Anadolu Türkçesinde *Kapalı e* Sesi İçin Araştırmacıların Görüşleri

Kapalı e sesinin Türkçenin tarihî seyri boyunca nasıl yer aldığına dair araştırmacıların çeşitli görüşleri vardır. Göktürk harfli metinlerin okunması sırasında *kapalı e* sesi için iki farklı görüş, W. Radloff ve V. Thomsen tarafından ortaya konmuştur (Yılmaz, 1991, s. 158). Daha sonra yetişen pek çok araştırmacı da Türkçenin farklı tarihî dönemleri için *kapalı e* sesinin

varlığı konusunda görüşlerini ifade etmiştir. Burada yalnız, çalışmamızın kapsamına giren Eski Anadolu Türkçesi'nde *kapalı e* sesinin varlığı konusunda görüşleri olan araştırmacıların ifadelerine yer vereceğiz.

R. Rahmeti Arat, *kapalı e* sesine şüpheyle yaklaşan araştırmacılardandır. Arat, "Türkçe Metinlerde e/i Meselesine Dair" başlıklı makalesinde "aynı kelimenin hem *i* sesiyle hem *e* sesiyle kayıt altına alınmış olmasına bakılarak bir *kapalı e* sesinin varlığını kabul etmek doğru değildir" der. Ona göre aradan geçen bunca zamana rağmen *kapalı e* sesinin varlığını destekleyecek kat'î delillerin bulunamamış olması bu konuya şüpheyle yaklaşılması gerekliliğinin bir kanıtıdır. Üstelik şivelerde *e* ve *i* sesinin ikili kullanımlarının yanı sıra diğer başka ünlülerin de ikili kullanımları mevcut olduğunu belirtir ve yalnızca bu ikililiğe bakılarak *kapalı e* sesinin varlığının kabul edilemeyeceğini söyler (Arat, 1987, s. 335).

Muharrem Ergin, Türkçede *kapalı e* sesinin varlığı ve *i-e* değişimi hakkındaki görüşlerine *Türk Dil Bilgisi* kitabında yer vermiştir. Ona göre Türkçede kelime başında ve ilk hecedeki bazı *e* seslerinin *i*, bazı *i* seslerinin ise *e* olma eğilimi vardır ve bu eğilim Eski Türkçenin başından itibaren görülmektedir. *İ* sesinin *e* sesine dönüşmesi ise *e* sesinin *i* sesine dönmesine göre daha sık karşılaşılan bir hadisedir (Ergin, 2005, s. 79). Ergin, bu sıklığı *i* sesinin daha eski ve *i-e* değişiminin ise daha asli olması olarak değerlendirir.

Batı Türkçesinde *i-e* değişimini kelimeler üzerinden verdiği örneklerle gösteren Ergin, Eski Anadolu Türkçesinde kelime başında ve ilk hecede *i* sesli olan kelimelerin Osmanlıcanın son devirlerinde ve Türkiye Türkçesinde *e* sesine döndüğünü söyler. Ergin'in verdiği örnekler şunlardır: *biş> beş*, *yir> yer*, *gice> gece*, *irmek> ermek*, *itmek> etmek*, *virmek> vermek* (Ergin, 2005, s. 80). Osmanlı Türkçesinde bu *i-e* değişiminin devrini saptayabilmek ise mümkün değildir, çünkü kullanılan imla bu iki sesi aynı şekilde işaretlemiştir. Dolayısıyla yeni alfabenin kabulüne kadar yukarıda verilen örneklerde *e* sesi hep *i* sesi ile işaretlenmiştir. *i-e* değişimiyle birlikte *kapalı e* sesiyle ilgili görüş ve tespitlerinden de bahseden Ergin, özellikle konuşma dilinde ve Anadolu ağızlarında *açık e* sesinin yanında bir de *kapalı e* sesinin var olduğunu belirtir. Ona göre bu *kapalı e* sesi, yukarıda bahsedilen *i-e* değişikliğinin bir safhasıdır ve açık *e* ile *i* arasında bir sestir (Ergin, 2005, s. 57). Ergin'in ifadeleri dikkate alındığında söylenebilir ki *kapalı e* sesi, *i-e* değişiminin bir safhasıdır ve bu değişimin tarihsel takibini yapmak kullanılan imladan ötürü mümkün değildir.

Eski Anadolu Türkçesi dil devrini "Eski Türkiye Türkçesi" olarak adlandıran Faruk Kadri Timurtaş'ın *kapalı e* sesi ile ilgili görüşleri de Arat'ın görüşleriyle paralellik gösterir. Arat'ın ifadelerini nakleden Timurtaş için yedi sekiz asırlık oldukça uzun bir süre boyunca bu

sese dair karışıklığın devam etmiş olması böyle bir sesin varlığını kabul etmeyi güçleştirir. Ona göre, velev ki böyle bir ses vardıysa da metin neşrinde bu ünlülerin ortaya çıkarılması, bariz bir şekilde belirtilmesi naşirin görevlerindedir (Timurtaş, 2012, s. 20). Timurtaş, *i* ünlülü birçok kelimenin günümüz yazı dilinde *e* şekilli olarak yaşadığını belirtir ve bunların imlalarının da klişeleşmiş bir şekilde Arap harflerini bıraktığımız tarihe kadar devam ettiğini ekler. Yine sınırlı sayıda kelimedede olmak koşuluyla Eski Türkiye Türkçesi ve Eski Uygur Türkçesi devrelerinde *e* olarak kaydedilmiş olan ünlünün bugün yazı dilimizde *i* olarak kullanıldığını, ancak *e* sesinin Anadolu ağızlarında muhafaza edildiğini belirtir (Timurtaş, 2012, s. 20). Osmanlı Türkçesinde *i* olarak gösterilen ünlünün bugün yazı dilimizde *e* olarak geçtiğini ve bu kelimelerin büyük bir çoğunluğunun ise Anadolu ağızlarında *kapalı e* ile telaffuz edildiğini aktaran Timurtaş, Eski Türkiye Türkçesi yazılışları *i* olan sesi *kapalı e* ile okuma taraftarı olduklarını ancak bu hususta kesin deliller mevcut değilken, metinlerdeki asli şekline sadık kalınmasının daha ilmi olacağını belirtir ve kendisinin de çalışmasını bu çerçeveye üzerine inşa ettiğini ekler (Timurtaş, 2012, s. 21). Sonuç olarak *kapalı e* sesinin varlığının kesin deliller bulunmadığı sürece kabul edilemeyeceğini söyleyen Timurtaş, incelemesini yaptığı metinde de hangi ses işaret edilmişse o sesi okumuştur.

Kapalı e sesinin varlığı konusunda yukarıda görüşlerine yer verdiğimiz araştırmacılarla benzer görüşlere sahip olan Zeynep Korkmaz da Eski Türkçeden beri hem *i* hem *e* sesli kullanımların Thomsen'den başlayarak birçok araştırmacıyı meşgul ettiğini belirtir. Kesin ve ortak bir sonuca bağlanamamış bu meseleyle ilgili olarak Eski Anadolu Türkçesinde henüz ortak bir imla geleneği teşekkül etmemesi ve klişeleşmiş bir imla sisteminin oluşmamasına bağlı olarak imla ile telaffuz arasındaki bağlantının henüz kopmadığını belirtir. Korkmaz, buna dayanarak imla sistemi sağlam olan metinlerde, *esre* veya *esreli y* ile yazılan ünlülerin transkripsiyonda da *i* ile gösterilmesini uygun bulur ve Eski Anadolu Türkçesinin dönem sonu eserlerinden olan *Dede Korkut*'un ve Eski Anadolu Türkçesinden klasik Osmanlıcaya geçiş devrini temsil eden Sinan Paşa'nın *Tazarrunname*'sinin müellif tashihinden geçmiş nüshasının da *i* yanında olmasını bu durumu destekler nitelikte olduğunu ekler. Farklı yazımların muhtemel sebeplerine dair görüşünü de belirten Korkmaz, Eski Türkçedeki *bil* 'bel', *bir*- 'vermek', *biş* 'beş', *ti*- 'de-', *yi*- 'ye', *il* 'el', *ilçi* 'elçi', *yir* 'yer' gibi kelimelerin kök hecesindeki *i*'lerinin Eski Anadolu Türkçesi ile yazılan yazmalarda da yine bir *i* sesini verecek şekilde *esre* veya *esreli y* ile yazılmasının kritik metin yayınlarının bir kısmında bu sesin *kapalı e* ile karşılanmasına sebep olduğunu (*béş*, *béz*, *dé*-, *dér*-, *géçe*, *géce*, *gérü*, *yé*- *yég*, *yél*, *ér*-, *éřiş*-, *dédi*, *déyüben*, *élde*, *édüp*, *édevüz* gibi) belirtir. Araştırmacıların bu tercihlerinin Eski Türkçedeki kök hece *i*'lerinin

bugünkü Batı Türkçesinde birer *kapalı e* ile karşılanmış olmasına rağmen, bunların klasik Osmanlı imlasında söylenişe aykırı olarak y’li şekilde yazılmasının Eski Anadolu Türkçesinde de böyle bir işaretlemenin *kapalı e*’ye tekabül etmesi gerekeceği görüşünden kaynaklandığını belirtir. Bunun bir sonucu olarak Eski Anadolu Türkçesinin aynı yüzyıla ait, aynı yazı karakteri taşıyan, aynı dil yapısındaki eserlerinde, hatta aynı şahsın iki ayrı eserinde bile ayrı şekillerin ortaya çıktığını ekler (Korkmaz, 1976, s. 70).

Muhammet Yelten de *kapalı e* sesiyle ilgili görüşlerini hocası Muharrem Ergin’in izinden giderek *e-i* değişimi üzerinden aktarmıştır. Buna göre *e-i* değişiminin Eski Anadolu Türkçesindeki merhalelerini sıralamış, ancak bu değişim neticesinde meydana gelmiş bir *kapalı e* sesinin varlığı hakkında görüş bildirmemiştir. Buna ek olarak Yelten, yalnız Eski Anadolu Türkçesinde *i* ile telaffuz edilen kelimelerin bugün Anadolu ağızlarında *kapalı e* sesi ile telaffuz edildiğini belirtmiştir. Bununla birlikte aynı kelimeler için *i* sesini kullanan ağızların da olduğunu eklemiştir (Yelten, 2009, s. 61-62).

Buraya kadar görüşlerine yer verdiğimiz Arat, Ergin, Timurtaş, Korkmaz ve Yelten Türkçede *kapalı e* sesinin varlığının kati deliller olmadığı sürece kesin olarak kabul edilemeyeceği noktasında birleşirler. Bu fikir birliğinin temel unsuru, var olduğu iddia edilen *kapalı e* için özel bir işaretin kullanılmaması ve bu sesin Türkçedeki *i-e* değişimi meselesinde bir merhale olarak değerlendirilmesidir.

Türkçenin Tarihî Devirlerinde Kapalı e Sesinin Var Olduğunu Savunan Araştırmacıların Görüşleri

Kapalı e sesinin varlığını reddeden, en azından varlığını ispatlayacak yeterli kanıtın elimizde olmadığını savunan araştırmacıların yanı sıra bu sesin var olduğunu düşünen araştırmacılar da vardır. Göktürk harfli metinlerden başlayarak, Türklere ait birçok yazılı metinde bu sesin varlığına dair izler olduğunu iddia eden araştırmacıların görüşlerine aşağıda yer verilecektir.

Mecdut Mansuroğlu *kapalı e* sesinin varlığını kabul eden araştırmacılarıdır. Bu iddiasının temeli olarak *i-e* sesleri arasındaki oynaklığı ve *Kutadgu Bilig*’in el yazmalarından birinde *e* sesi için *fethalı ye* işaretinin kullanılmış olmasını gösterir (Mansuroğlu, 1959, s. 89).

Banguoğlu da *Türkçenin Grameri* adlı çalışmasında *kapalı e* sesi ile ilgili görüşlerine yer vermiştir. Ona göre Türkçenin “primordial” sayılan bir dokuzuncu sesi vardır ve *kapalı e* denen bu ses, Eski ve Orta Türkçede ve günümüzde Anadolu ağızlarında bazı kelimelerin ilk hecelerinde bulunur. Ancak ne var ki bu ses, yazı diline yansımamış ve açık e sesine dönüşmüştür (Banguoğlu, 2000, s. 37).

Necmettin Hacıeminoğlu da Tahsin Banguoğlu gibi *kapalı e* sesini Türkçenin dokuzuncu ünlüsü olarak kabul eder ve çalışmasının *i-e* değişimi kısmında durumu “Türk dilinin her döneminde görülen bu ses değişmesi Karahanlı metinlerinde de karşımıza çıkmaktadır: yi-<ye- “yemek yemek” (KB-195), yé-<ye- “yemek” (DLT-III,65-5), yine<yene<etü (KB-126)” şeklinde izah eder (Hacıeminoğlu, 1996, s. 3).

Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri* adlı eserinin giriş kısmında *Kıssa-i Yusuf* metninde *e* sesiyle verdiği kelimeleri, çalışmanın son kısmında yer alan *Garp Türkçesi* metinlerinde *i* sesiyle vermesinin göze çarpacağını belirtir. Bunun sebebi olarak Arap harfli işaretlemeye bahsi geçen kelimelerin esreli olarak verildiğini belirtir. Ancak ona göre bu sesin *kapalı e* olma ihtimali vardır ve bu değerlendirmesinin sebebi olarak Banguoğlu'nun *Süheyl ü Nevbahar* yayınının 39. sayfasında yer verdiği fikirlerini gösterir. Ancak İstanbul Üniversitesi Türk Dili ekolünün işarete göre sesi *i* olarak okuduğunu görünce, kendi metinlerinde de buna göre hareket etmeyi zaruri bulduğunu ekler (Çağatay, 1977, s. 7).

Kapalı e sesinin varlığını kabul eden başka birçok araştırmacı olmakla birlikte çalışma alanımızın kapsamının müsaade ettiği kadarına burada yer verdiğimiz belirterek, son olarak Tuncer Gülensoy'un bu konudaki görüşlerine yer vereceğiz. Gülensoy, Banguoğlu ve Hacıeminoğlu gibi Türkçede dokuzuncu ünlü olarak *kapalı e* sesinin varlığını kabul eder. Ona göre bu ses *e* ile *i* sesi arasındadır ve Eski ve Orta Türkçede bazı kelimelerin ilk hecelerinde bulunur. Diğer araştırmacılar gibi Gülensoy da bu sesin Anadolu ağızlarının bazılarında *étmek*, *démek*, *yémek*, *vérmek*, *ér*, *géç*, *yél*, *yér*, *él* kelimelerinde olduğu gibi yaşamaya devam ettiğini ifadelerine ekler (Gülensoy, 2000, s. 313).

Oğuz Grubu Yazı Dillerinde *Kapalı e* Sesinin Durumu

Oğuz grubu yazı dillerinden biri olan Türkiye Türkçesinin yazı dilinde olmasa dahi Anadolu ağızlarında ve diğer üç Oğuz yazı dilinde (Türkmen, Gagavuz, Azerbaycan) *kapalı e* sesi bulunmaktadır. Zeynep Korkmaz, Eski Türkçedeki *kapalı e* sesinin Oğuzca bir özellik olduğunu düşünür ve bu sesin daha çok Oğuz Türkçesinde benimsendiğini belirtir (Korkmaz, 1979, s. 205) *Kapalı e* sesinin çağdaş Oğuz grubu yazı dillerindeki durumuna baktığımızda:

Oğuz grubu yazı dillerinden Gagavuz Türkçesi, asli *kapalı e*'lerle birlikte ikincil *kapalı e* seslerinin sıklıkla görüldüğü bir Oğuz lehçesidir. Bu ikincil *kapalı e* sesleri genelde orta ve son hecelerde şimdiki zaman çekiminde, *a* ve *açık e* seslerinin daralmasıyla, *i-e* arası uzun bir ses olarak ortaya çıkmaktadır. İkincil *kapalı e* sesleri ise Gagavuz lehçesinde eklerde de görülmektedir (Özkan, 2007, s. 103).

Türkmen Türkçesinde *kapalı e* sesi için zengin bir işaretleme sistemi vardır; Kiril harfli Türkmen alfabesinde *e* sesi için üç farklı işaret kullanılmaktaydı (e, ə, э) (Ercilasun, 1996, s. 14). Bu işaretlerden ə kelime başındaki *kapalı e*'ye, *e* harfi ise iç sesteki *kapalı e* sesine tekabül eder. Türkmen Türkçesi *açık e* seslerini daraltarak ikincil *kapalı e* sesine dönüştüren bir Oğuz lehçesidir. Diğerlerinde açık e (ä) ile telaffuz edilen birçok kelime Türkmen Türkçesinde *kapalı e* ile ifade edilir: mën, sën, gël, tëlbe (deli, tilbe), gelişip, islék (istek) hër vs. Asli *kapalı e*'ler ise Türkmen Türkçesinde, bazı kelimelerde *i* (uzun), bazı kelimelerde de *é* olarak devam eder. Mesela, *bīl* 'bel', *bīşik* 'beşik', *bīz* 'bez', *gīce-* 'kaşınmak', *gīç* 'geç', *gīn* 'geniş', *īn* 'en, genişlik', *īr-* 'ermek', *nirä* 'nere', *nirden* 'nereden', *tiz* 'tez', *il* 'el', *bēr-* 'ver', *ét-* 'et-', *éşek* 'eşek', *yër* 'yer', *yedi* 'yedi', *néçe* 'nice' vs (Semedli, 2008, s. 525).

Kapalı e sesini en iyi yansıtan ve devam ettiren Oğuz lehçesi, bu çalışmada da temel alınan Azerbaycan Türkçesidir. Öyle ki Azerbaycan Türkçesi, Ana Türk dilinde var olduğu düşünülen *kapalı e* seslerinin hemen hemen hepsini korumuş ve bunların dışında *kapalı e* sesini başka kelimelere yansıtmamıştır (Semedli, 2008, s. 525).

Türkiye Türkçesinin yazı dili İstanbul ağzına dayanır ve İstanbul ağzı, Anadolu ağzlarının aksine *kapalı e* sesini kullanmaz. Dolayısıyla Türkiye Türkçesi yazı dilinde bir *kapalı e* sesi mevcut değildir. Ancak yapılan ağız araştırmaları göstermiştir ki bu ses Anadolu ağzlarında oldukça canlı bir şekilde yaşamaktadır². Türkiye Türkçesinin tarihî basamağı olan Eski Anadolu Türkçesinde bazı araştırmacılar tarafından *kapalı e*'li olduğu düşünülen kelimeler ise bugün yazı dilinde *e*'li olarak kullanılmaktadır. Ancak bu kelimelerden pek çoğunun ağzılarda yine *kapalı e* sesiyle kullanıldığı da bilinmektedir.

Azerbaycan Türkçesinde *Kapalı e* ile Kullanılan Kelimeler ve Bunların Eski Anadolu Türkçesi Metinlerindeki Karşılıkları

Azerbaycan Türkçesinde dokuz (9) ünlü, yirmi üç (23) ünsüz ses vardır ve Türkiye Türkçesinden farklı olarak bünyesinde iki (2) tane *e* sesi bulundurmaktadır. Bu *e* seslerinden biri Türkiye Türkçesindekinden daha geniş ve açık söylenirken, diğeri ise daha dar ve kapalıdır. Azerbaycan Türkçesinde canlı olarak kullanılan bu *kapalı e* sesi Türkçe kelimelerin yanı sıra, Arapça ve Farsçadan alınan bazı kelimelerdeki *i* sesi yerine de kullanılır (Kültür Bakanlığı Yayınları [KBY], 1991, s. 12).

Türkiye Türkçesiyle aynı yazı dili grubunda yer alan Azerbaycan Türkçesi ünlü sistemi bakımından Türkiye Türkçesinden bir noktada ayrılır: Ölçünlü Türkiye Türkçesinde

---

² Bu konu hakkında bk. (Erdem ve Gül, 2006, s. 111-148).

kullanılmayan ancak Anadolu ağızlarında canlı olarak yaşayan *kapalı e* sesi, Azerbaycan Türkçesinde varlığını korumaktadır. Bu kelimelerin Eski Anadolu Türkçesinde de *kapalı e* ile mi yoksa *e* ile mi işaretlendiğine metinler üzerinden bakacağız.

Azerbaycan Türkçesindeki *kapalı e*'li kelimelerin Eski Anadolu Türkçesindeki karşılıkları için şu eserler taranmıştır: *Yusuf u Züleyha*, *Risâletü'n- Nushiyye*, *Yunus Emre Divanı*, *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi-ş Şerîfe*, *Garipnâme*, *Süheyl ü Nevbahar*, *Ferhengenâme-i Sâdî Tercümesi*, *Murâd-Nâme*, *Ahmedî Divanı*, *Ahmed-i Dâî Divanı*, *Bahrü'l- Hakayık*, *Ferahnâme*, *Halilnâme*, *Gülşen-i Râz Tercümesi*, *Vikaye Tercümesi*, *Şeyhî Divanı*, *Harnâme*, *Behçetü'l- Hadâyık*, *Kitab-ı Gunya*, *Gülistan Tercümesi*, *Kelile ve Dimne*, Safî'nin Gazelleri.³

Aşağıda yer alan tabloda görüleceği üzere, bugün Azerbaycan Türkçesinde *kapalı e* sesi ile kullanılan kelimeler, taradığımız Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde *i* sesiyle işaretlenmişlerdir. Bu kelimelerin EAT metinlerindeki Arap harfleriyle yazımlarında da *i* sesini karşılamak üzere *ye* (ع) işaretinin kullanıldığı görülmüştür. Taranan metinlerde bu ses için ayrıca özel bir yazımın (Harezmi Türkçesine ait *Nehcü'l Feradis*'te olduğu gibi *fethalı ye* kullanımı) kullanılmadığı tespit edilmiştir. Tabloda yer alan kelimelerin geçtiği metinlerden parçalara da tablodan sonra, aşağıda yer verilmiştir. Böylece Azerbaycan Türkçesinde *kapalı e* sesli kelimelerin EAT sahasında *i* sesiyle olan karşılıklarının hangi imla ile yazıldığı gösterilmeye çalışılmıştır.

Tablo 1

Azerbaycan Türkçesinde Kullanılan Kapalı e Sesli Kelimelerin Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinde Kullanılan Şekilleri

Azerbaycan Türkçesinde Yer Alan <i>Kapalı e</i> Sesli Kelimeler	Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinde Yer Alan Karşılıkları
1. Bél	Bil
2. Béş	Biş
3. beşik	Bişik
4. Béz	Biz
5. Démek	Dimek

³ Çalışmada kullanılan eser adları kısaltmalar şunlardır: Yusuf u Züleyha (YZ), Risâletü'n- Nushiyye (RN), Yunus Emre Divanı (YD), Kitâbu Evsâfi Mesâcidi-ş Şerîfe (KM), Garipnâme (GN), Süheyl ü Nevbahar (SN), Ferhengenâme-i Sâdî Tercümesi (FS), Murâd-Nâme (MN), Ahmedî Divanı (AD), Ahmed-i Dâî Divanı (DD), Bahrü'l- Hakayık (BH), Ferahnâme (FN), Halilnâme (HN), Gülşen-i Râz Tercümesi (GR), Vikaye Tercümesi (VT), Şeyhî Divanı (ŞD), Harnâme (HA), Behçetü'l- Hadâyık (BH), Kitab-ı Gunya (KG), Gülistan Tercümesi (GT), Kitab-ı Gunya (KG), Gülistan Tercümesi (GT), Kelile ve Dimne (KD), Safî'nin Gazelleri (SG).

6. Él	İl
7. Élçi	İlçi
8. Én	İn
9. Énmek	İnmek
10. Érmek	İrmek
11. Érte	İrte
12. Éş	İş
13. Éşitmek	İşitmek
14. Éşik	İşik
15. Étmek	İtmek
16. Év	İv
17. Éylemek	İylemek
18. Géce	Gice
19. Géne	Gine
20. Genlik	Giñlik
21. Gerçek	Girçek
22. Géri	Giri/ girü
23. Géymek	Giymek
24. Sél	Sil
25. Sézmek	Sizmek
26. Téz	Tiz
27. Vérmek	Virmek
28. Yéddi	Yidi
29. Yédek	Yidek
30. Yég	Yig
31. Yémek	Yimek
32. Yél	Yil
33. Yém	Yim
34. Yémiş	Yimiş
35. Yéni	Yini
36. Yénmek	Yinmek
37. Yér	Yir

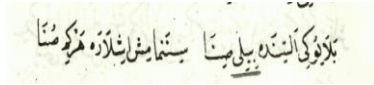
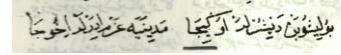
38. Yétmek	Yitmek
39. Yétirmek	Yitürmek
40. Yétmiş	Yitmiş
41. Yéyici	Yiyici

Azerbaycan Türkçesinde Kullanılan *Kapalı e*'li Kelimelerin Eski Anadolu Türkçesi Metinlerindeki Karşılıklarının Görselleri

1. Bil: bel

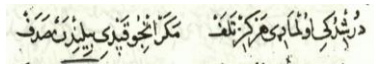
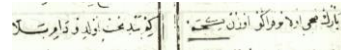
KM 2a-7

FS 9b-9

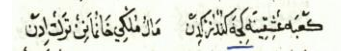

AD

SN 28-8

FN 104a-9

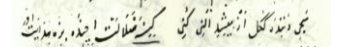
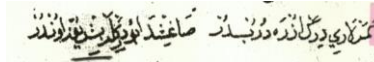

2. Biş: beş

5. Gine: yine, tekrar

KM 5b-7

ŞD 83-12

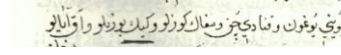
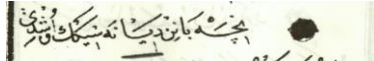

3. Di-: demek

6. Gin: gen, genişlik

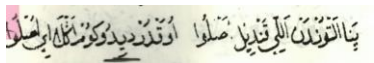
RN 11a-8

KP 12b-14

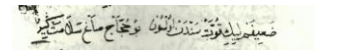
KM 4a-8

7. Giri, girü: tekrar, yine, bir daha

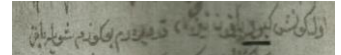
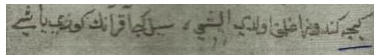
KM 1b-4

4. Gice: gece

YZ 11-12

YZ 12-5

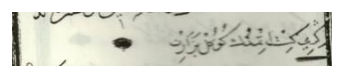
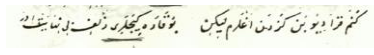
YZ 11-8

YZ 23-15

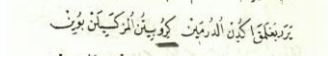

ŞD 81-5

RN 14a-3

FS 9b-12

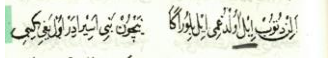

AD 45b-8

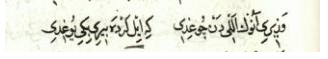

8. İl: memleket, ülke, il

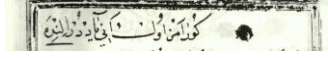
DD 137-12

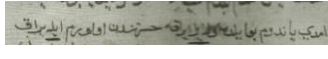
SN 29-6

RN 12b-1

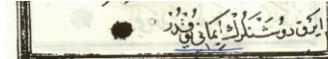

YZ 12-3

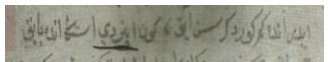

9. İn-: inmek

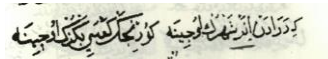
RN 11a-11

YZ 12-8

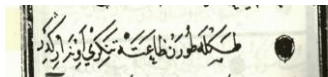

KM 4b-7

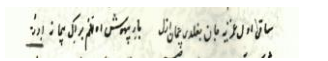
10. İr: erken

YD 75a-5

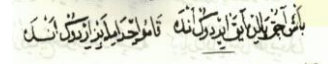
11. İrte: erte, şafak sökme vakti

ŞD 82-9

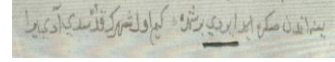

12. İr-: ulaşmak, erişmek, kavuşmak

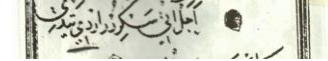
KM 4b-11

YZ 18-15

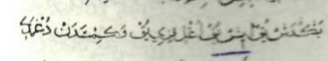

RN 14b-1

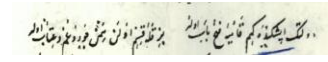
13. İş: eş, dost

KG 26-9

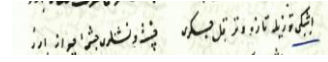

14. İşik: eşik

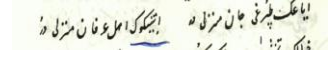
ŞD 81-12

ŞD 82-6

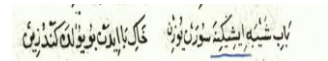

ŞD 92-6

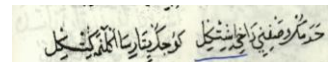

15. İşit-: duymak, işitmek

FN 104a-11

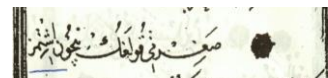
KM 26-7

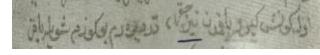
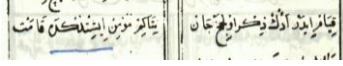
KM 36-6

RN 14a-10

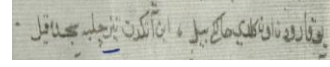
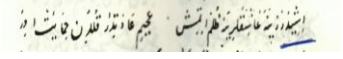

AD 38a-14

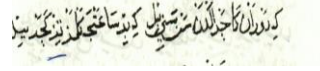
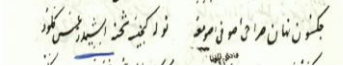
YZ 20-13

ŞD 83-11

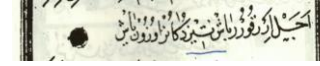
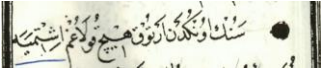
YD 75a-2

ŞD 84-7

YD

YD 56b-5

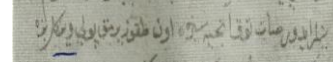
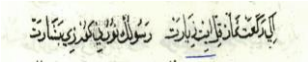

20. Vir-: vermek

16. İt-: yapmak, etmek, kılmak

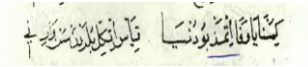
YZ 15-10

KM 26-9

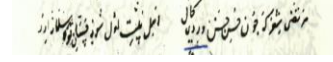
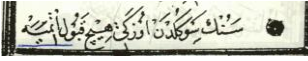
KM 2b-8

KM 3a-6

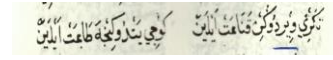
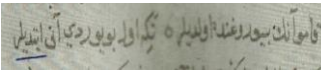
ŞD 82-12

YD 56b-11

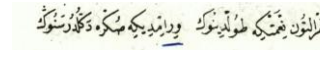
FN 106b-2

YZ 18-2

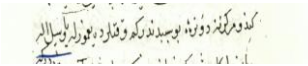
FS 13b-5

17. Sil: sel

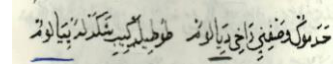
21. Yi-: yemek

BP 15a-12

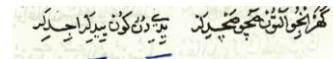
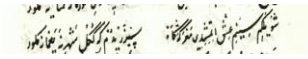
KM 3a-9

18. Siz-: sezmek, hissetmek

SN 30-15

ŞD 86-3

19. Tiz: çabuk, acele

22. Yidi: yedi (sayı)

YZ 12-5

KM 4b-8

GN 27b-14

23. Yig: iyi, daha üstün

KM 2a-2

AD 46a-6

FS 8b-9

24. Yil: yel, rüzgâr

ŞD 85-9

25. Yimiş: yemiş, meyve

FS 8b-12

GR 25b-13

26. Yin-: yenilmek

SN 30-11

27. Yir: yer, mevki

KM 4a-5

KM 5a-10

RN 11a-7

AD 44b-15

FS 13b-3

28. Yit-: kafi gelmek, karşılamak

KM 3b-8

YD 56a-9

FS 10a-5

29. Yitmiş: yetmiş (sayı)

HN 6b-4

30. Yitür-: ulaştırmak, yetiştirmek

YZ 13-14

31. Yiyci: yiye

FS 14a-10

Sonuç

Kapalı e sesi, Göktürk harfli Türkçe metinlerin ilk defa okunduğu 25 Kasım 1893 tarihinden itibaren Türk Dili alanının tartışmalı konularından biridir. Zaman içerisinde Türklerin kullandıkları alfabe sistemleri değişmiş, ancak “Türkçenin tüm ünlülerinin ayrı işaretlerle gösterilememesi” neticesinde ortaya çıkan bazı sorunlar devam etmiştir.

Türkçe ünlü sesler açısından zengin bir dildir. Türkçede bilinen asli sekiz (8) ünlünün yanında bugün bazı şivelerde, en azından telaffuzda rastladığımız, asli ve ikincil uzun ünlüler mevcuttur. Ancak Türkçenin yazılı olarak tespit edilebilen ilk örneklerinden itibaren bu ünlülerin tamamı müstakil işaretlerle gösterilmemiştir. Bunlardan biri de *kapalı e* sesidir. *Kapalı e* sesine dair bazı işaret ve ipuçlarına bazı metinlerde, özel yazımlar veya işaretlerle rastlansa da sistematik olarak bu sesin Türkçenin tüm tarihî devirlerinde kullanıldığına dair bir bilgi elimizde mevcut değildir. Sonuç olarak:

- *Kapalı e* sesinin varlığını kabul etmeyen araştırmacıların birleştikleri temel nokta, bu sesi gösteren ayrıca bir işaretin olmamasıdır.
- *Kapalı e* sesinin, ölçünlü Türkiye Türkçesinde olmasa bile ağızlarda yaşatılmasından hareketle bu sesin en azından Türkiye Türkçesinin tarihî basamağı olan Eski Anadolu Türkçesinde yaşamış olacağı düşünülmüştür. Bundan yola çıkarak Azerbaycan Türkçesinde tespit edilen *kapalı e* sesi içeren kelimelerin Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde nasıl yazıldığına bakılmıştır.
- *Kapalı e* sesini canlı bir şekilde yaşatan çağdaş Oğuz şivelerinden Azerbaycan Türkçesinde tespit edilen *kapalı e* sesli kırk bir (41) kelimenin tamamı EAT metinlerinde *i* (ع) sesiyle yazılmıştır. Bu *i* sesi yazımda oldukça açık bir şekilde Arapça *ye* (ع) ile işaretlenmiştir. Harekeli metinlerde (ع) işareti esreli yazılmıştır. Bu kelimelerin yazımında *kapalı e* sesine dair herhangi bir işaretin kullanıldığı görülmemiştir.
- Taradığımız Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde *kapalı e* sesinin kullanımına dair bir kanıt bulunamamıştır. Taranan kelimelerin bugün Azerbaycan Türkçesinde ve Anadolu ağızlarının bazılarında *kapalı e*’li olarak kullanılması, *i-e* değişikliğinin safhası olarak bu sesin ortaya çıktığının bir göstergesi olabileceksede *kapalı e* sesi en azından yazı diline yansıtılmamıştır.

Kaynakça

- Altaylı, S. (1994). *Azerbaycan Türkçesi sözlüğü I-II*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Banguoğlu, T. (2000). *Türkçenin grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Buran, A. ve Alkaya, E. (2012). *Çağdaş Türk lehçeleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çağatay, S. (1977). *Türk lehçeleri örnekleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi DTCTF Yayınları.
- Eckmann, J. (1959). *Philologiae Turcicae fundamenta*. Wiesbaden: Steiner.
- Ercilasun, A. B. (1996). *Örneklerle bugünkü Türk alfabeleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2012). *Türk lehçeleri grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erdem, M. D. ve Gül, M. (2006) Kapalı e (é) sesi bağlamında eski Anadolu Türkçesi- Anadolu ağızları ilişkisi. *Karadeniz Araştırmaları*, 11, 111-148.
- Ergin, M. (2000). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Gülensoy, T. (2000). *Türkçe el kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kara, M. (2007). *Türkmen Türkçesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Komisyon. (1991). *Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü I*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1979). Eski Osmanlı kaynaklarının yayınında transkripsiyonla ilgili değerlendirmeler. *Türkoloji Dergisi*, 8, 67-77.
- Korkmaz, Z. (2005). *Türk dili üzerine araştırmalar*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Mansuroğlu, M. (1959). *Das Karakhanidische*. Wiesbaden: Philologiae Turcicae Fundamenta.
- Özkan, M. (2000). *Türk dilinin gelişme alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Özkan, N. (2007). *Gagavuz Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Semedli, E. (2008). Türk lehçelerindeki bir ses: Kapalı é. *Journal of Azerbaijani Studies*, 11, 522-532.
- Yelten, M. (2009). *Eski Anadolu Türkçesi ve örnek metinler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Yılmaz, E. (1991). Ana Türkçede kapalı “e” ünlüsü. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 1, 51-165.